

Андрій КОЛЕСНИКОВ

Доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови і літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Автор 85 наукових праць.

В Ізмаїльському державному гуманітарному університеті працює з 2000 року.

Сфера наукових інтересів: *слов'янська діалектологія, теоретична морфологія, ареальна лінгвістика, лінгвогеографія.*

E-mail: akolesnykov2015@ukr.net

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОМОВНОГО ПРОСТОРУ ПІВДНЯ ОДЕЩИНИ: ОБ'ЄКТИ, ПРИЙОМИ, КЛАСИФІКАЦІЇ

Аналізуючи стан дослідження української мови на півдні Одещини, автор окреслює перспективні напрямки роботи лінгвістів в ареалі. Наголошуючи на важливості вивчення української мови в полілінгвальних регіонах в аспекті національної мовної політики, розвитку методології мовознавства, з погляду повноти охоплення діалектологічними дослідженнями українськомовної території, він зосереджує увагу на найменш вивчених на сьогодні говірках новішої формації.

Ключові слова: *українська мова, діалект, новожиття говірка, полілінгвальний ареал, Одещина.*

Одещина – регіон неоднорідний у діалектному плані. Тут є старожитні подільські говірки української мови (північно-західні райони області – Любашівський, Подільський, Ананьївський, Балтський, Окнянський, Савранський, Кодимський, Захарівський) і генетично та динамічно неоднорідні новожитні степові говірки, що побутують у південних та східних районах області. Найстрокатіший у лінгвальному плані ареал – південнобессарабський (межиріччя Дністра і Дунаю; далі – МДД), оскільки українськомовний компонент активно взаємодіє в ньому з російськими, румунськими, болгарськими, гагаузькими та ін. діалектами.

Українські говірки Одещини ставали об'єктом дослідження лінгвістів неодноразово. Від середини ХХ ст. їх вивчають А. А. Москаленко, В. П. Дроздовський, А. М. Мукан, П. Ю. Гриценко, В. П. Логвин, Т. П. Заворотна; в останній чверті ХХ ст. – на початку ХХІ ст. – П. Ю. Гриценко, М. С. Делюсто, А. О. Колесников, О. І. Бондар та ін. Результатами цих досліджень стали передусім описові праці, які характеризують мікроареали (Гриценко, 1980; Дроздовський, 1962; Мукан, 1960), окремі говірки (Делюсто, 2010; Мельничук, 1951), а також праці лексикографічні (Москаленко, 1958; Бондар, 2011). Додатками до деяких дисертаційних праць (Дроздовський, 1962; Мукан, 1960; Заворотна, 1967) стали невеликі словники діалектної лексики. Територіальне варіювання української мови в межах Одеської обл. знайшло лінгвогеографічне представлення в загальнонаціональному атласі, напр., (АУМ, 2001), а також у регіональному «Атласі українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю» (Колесников, 2016). Але стан дослідження українських говірок ареалу такий, що їх, з одного боку, ще не можна вважати повною мірою вивченими (досліджені передусім лексико-семантичний і

морфологічний рівні мовної структури великої кількості, але не всіх говірок ареалу), а з іншого боку, ті успіхи, що є, актуалізують необхідність глибших наукових пошуків.

Важливість вивчення «живої діалектної», «народної розмовної» форми загальнонародної мови для лінгвіста самоочевидна, бо будь-яка літературна мова ґрунтується на діалекті і цей генетичний зв'язок стосується не лише моменту формування літературної мови, а й подальшого її розвитку, і полягає у постійному впливі діалектних норм на літературну форму, та й на життєздатність мови загалом, бо допоки живі діалекти, жива й національна мова. Аксиоматичними є й тези О. О. Потебні, що свідчення живої діалектної мови – найважливіше джерело для вивчення історії мови, що загалом історія будь-якої конкретної мови – це історія її наріч (*Бевзенко, 1991: 132; Москаленко, 1962: 16*).

Актуальність дослідження діалектів новожитних і полілінгвальних ареалів, яким є МДД, зростає й з огляду на політичні аспекти (мовну політику, геополітику). Наразі в риторичі українських ЗМІ навколо питань мовної політики України часто лунають вислови: «Чия мова – того й влада», «Чия мова – того й держава». Це слушна думка, бо загалом усім зрозуміло, що мова є важливим державотворчим і етноконсолідаційним чинником, тому й новий Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» ставить завдання «забезпечення функціонування державної мови як інструмента об'єднання українського суспільства, засобу зміцнення державної єдності та територіальної цілісності України, її незалежної державності і національної безпеки» (пункт 3), «розвитку української мови для зміцнення національної ідентичності, збереження національної культури, традицій, звичаїв, історичної пам'яті та забезпечення її подальшого функціонування як державотворчого чинника української нації» (пункт 5). Серед цих завдань не останнє місце посідає і констатація необхідності «утвердження української мови як мови міжетнічного спілкування» (пункт 2), актуальна насамперед для таких полімовних регіонів України, як МДД.

Безперечно, державність мови передбачає обов'язковість уживання її в офіційних документах, в органах законодавства, державного управління, судочинства, у закладах освіти, науки, культури тощо. Все це правда, але насамперед передумовою закріпленості мови на певній території є функціонування її у первинній, базовій розмовній формі. Якщо таке є, то є й підстави обґрунтовано захищати й адміністративно-політичну належність території відповідній національній державі, відповідному етносу – носієві цієї мови. Іншими словами, збереження і розвиток мови на певних, особливо потенційно загрожених, територіях держави (а такими є полімовні регіони як Південна Бессарабія) є запорукою збереження цих територій і розвитку держави. У протилежному випадку, якщо держава визнає, що на певній території немає її державної мови в живій розмовній формі (а за відсутність мови може бути сприйнята відсутність уваги до неї – *А. К.*), це може стати поштовхом до анексії, пошуку агресорами приводів для відокремлення території до іншої держави. Якщо поглянути навіть конкретно на історію Південної Бессарабії, то побачимо, що етномовний компонент завжди був присутній під час «переходів» її під юрисдикцію різних держав (де є російська мова і етнос, там російська територія, де румунська мова і етнос, там румунська територія).

У такому аспекті необхідність дослідження говірок української мови в Південній Бессарабії, постійна увага до них прямо корелює з утвердженням (удержавленням) на цих теренах української мови та української державності загалом.

Перспективним вважаємо й глибше вивчення тих рівнів мовної структури українських говірок ареалу (фонетичного, синтаксичного, фразеологічного), що були меншою мірою вивчені на попередніх етапах їхнього дослідження, розширення об'єктів спостереження (залучення говірок, що функціонують у полікомпонентній мовній ситуації мікросоціуму), ширшу інтеграцію й оновлення традиційних дослідницьких процедур (наприклад, поєднання, з огляду на інтерферентність ареалу, складність мовної ситуації, діалектологічних та соціолінгвістичних прийомів, використання діалектної текстографії в діалектологічних студіях, а також настанови на повноту і системність опису говірок, прийому порівняння свідчень, отриманих шляхом спостереження й анкетного методу тощо).

Окремий напрям мовознавчих досліджень в ареалі – вивчення говірок в аспекті мовної / діалектної взаємодії¹, соціолінгвальної ситуації, в якій вони розвиваються, аналіз у них діалектотворчого процесу. Цікавим об'єктом у межах цього напрямку є так звані говірки новішої формації (Колесников, 2015а).

Вивчення українських говірок новішої формації, їхніх мікроареалів уможливить заповнення інформаційних лакун стосовно просторового варіювання української мови (з огляду на сучасний стан лінгвогеографічного відбиття української мови, Болградський, Арцизький, Ренійський, частина Тарутинського району Одеської обл. можуть здаватися не українськими у мовному плані), дозволить поліпшити описове і лінгвогеографічне відбиття її ареалів, зокрема новожитніх, уточнити і деталізувати класифікацію діалектів української мови (насамперед удокладнити наявну класифікацію українських переселенських говірок загалом і говірок новішої формації зокрема), вдосконалити діалектологічні та соціолінгвістичні методи мовознавства, взаємозбагативши і взаємодоповнивши їх, дасть можливість більше дізнатися про динамічні процеси в українських діалектах (діалектотворчі процеси), зумовлені як внутрішніми закономірностями розвитку говірок, так і тими, що пов'язані із ситуацією мовного і діалектного контакту.

Дослідження українських говірок новішої формації має й практичне значення. Воно полягає у фіксації й упорядкуванні нового діалектного та соціолінгвального емпіричного матеріалу, поповненні діалектології практичним досвідом обстеження цих говірок, в уточненні інформації про поведінку генетично відмінних (закарпатських, західнополіських та ін.) говірок у нових для них інтерферентних діалектних умовах, їхні зміни на різних рівнях мовної структури (насамперед фонетичному, морфологічному, лексичному). Це, своєю чергою, знадобиться під час опрацювання загальнотеоретичних проблем діалектології, вивчення просторового варіювання української мови та її динаміки у часі.

Працюючи над докторською дисертацією «Морфологія українських говірок МДД» (Колесников, 2015б), ми звернули увагу на специфічні українські ідіоми, які назвали за часом формування – вони утворилися пізніше за інші комунікативні мікросистеми ареалу (в 40-60-ті рр. ХХ ст.) переважно на місці спорожнених німецьких сіл – «говірки новішої формації», та спробували їх класифікувати, бо це ті говірки української мови, які раніше перебували поза увагою діалектологів, або досліджувалися принагідно. Вони побутують на півдні Одеської обл. в неоднакових

---

¹ Такого плану питанням був присвячений завершений на сьогодні (IV квартал 2018 р.) фундаментальний державний науковий проєкт Ізмаїльського державного гуманітарного університету «Опис і картографування межиріччя Дністра і Дунаю – нової європейської моделі безконфліктної взаємодії різносистемних мов і діалектів» (НДР № 0116U004158), під час виконання якого було зібрано чимало матеріалу для створення «Мультилінгвального атласу МДД».

(полікомпонентних, неоднорідних) соціолінгвальних умовах, втрачаючи під впливом цих обставин свої генетичні діалектні, подекуди й національні риси, або зазнаючи редукації. У подальшому ми поставили завдання глибшого вивчення цього типу говірок, доповнення й удокладнення лінгвістичної інформації щодо них, уточнення їхньої класифікації. Розв'язували ми це завдання, працюючи над проєктами, науковими темами кафедри української мови і літератури ІДГУ, керуючи магістерськими дослідженнями (М. Парпуланська, О. Дворочук, О. Ропотин, Г. Гайдут) та проводячи власні (Колесников, 2019). У статті не зупинятимемося дуже докладно на мовних рисах говірок відзначеного типу (їх проаналізовано і вони частково відображені у названих працях), а спробуємо визначити цінність цих говірок як об'єкта лінгвістики, його специфіки та особливостей дослідницьких процедур, а також проаналізуємо досвід і критерії їх класифікації, зокрема екстралінгвальні.

Специфічні *українські південнобессарабські говірки новішої формації*, що стали об'єктом нашого дослідження, становлять доволі великий мікроареал передусім в Арцизькому р-ні, який поширюється частково на Тарутинський і Саратський р-ни, а також вони утворюють мозаїчні вкраплення в діалектні мікросистеми мішаного типу Білгород-Дністровського та ін. р-нів.

Більшість українських говірок новішої формації наразі перебувають в Арцизькому р-ні. Це говірки м. Арциз (Arzis, Peterwunsch), сс. Веселий Кут (Alecksüßwerth, Paris), Долинівка (Gnadental), Надеждівка (Hoffnungsfeld, Hoffnungstal), Вишняки (Neu-Arzis), Новоселівка (Neu-Elft, Fere-Champenoise II), Мирнопілля (Friedenstal), Прямобалка (Dennewitz), Садове (Alt-Elft, Fere-Champenoise I), Плоцьк (Plotzk), Теплиця (Teplitz). Наявні вони також у Тарутинському р-ні: смт Тарутине (Tarutino), смт Березине (Beresina), смт Бородіно (Borodino), сс. Малоярославець Перший (Wittenberg), Малоярославець Другий (Alt-Posttal), Весела Долина (Klöstitz), Лужанка (Katzbach), Нове Тарутине (Neu-Tarutino), Плачинда (Josefsdorf); у Татарбунарському р-ні: сс. Маразліївка (Maraslienfeld), Базар'янка (Basyriamka), у Саратському р-ні: смт Сарата, сс. Світлодолинське (Lichtental), Надежда (Eigenfeld), Розівка (Rosenfeld), Благодатне (Gnadenfeld), у Білгород-Дністровському р-ні: сс. Долинівка (Neu-Posttal), Софіївка (Sofiental), Семенівка (Seimenu), Романівка (Romanowka), Шабо, у Кілійському р-ні: с. Помазани (Pomasan).

Відрізняються українські говірки новішої формації від інших українських говірок МДД часом формування (утворено більшість з них у 40-60-ті рр. ХХ ст. у колишніх населених пунктах так званих «бессарабських німців», які за короткий термін (з вересня по листопад 1940 р.) були виселені на терени Німеччини, зокрема й на землі окупованої Польщі, за радянсько-німецькою угодою від 5 вересня 1940 р., проте були й інші моделі формування говірок цього типу), специфікою переселення мовців та, як наслідок, специфічними мовними (соціолінгвальними та власне діалектними) рисами говірок (Колесников, 2015а: с. 12–13). З-поміж діалектних мікросистем новішої формації наявні відносно стійкі, що зберігають мовні та діалектні особливості. Це дало нам можливість виокремити говірки з різними діалектними домінантами, які, своєю чергою, характеризуються неоднаковою силою (із західнополіською відносно сильною домінантою – говірка с. Новоселівка Арцизького р-ну, із західнополіською слабшою домінантою – говірка с. Мирнопілля Арцизького р-ну, західнополіською слабкою домінантою – Веселий Кут, Вишняки Арцизького р-ну; із закарпатською домінантою – говірка с. Прямобалка Арцизького р-ну. Окремі з говірок (зокрема, із слабкою домінантою) вже сьогодні розвиваються

за моделлю динаміки мішаних діалектних мікросистем. Серед говірок новішої формації є й такі, які зберігають українську мовну домінанту, але зазнають діалектної редукації, розвиваючись за зразком мішаних ідіомів (напр., Малоюрославець Другий Тарутинського р-ну, Софіївка Білгород-Дністровського р-ну, Плоцьк Арцизького р-ну), проте наявні й такі говірки, в яких відчутна редукація спостережена не тільки щодо діалектних, але й щодо мовних рис, а також мікросистеми, в яких стійкі ідіоми не є домінантними, проте все одно зберігаються (говірка з бойківською діалектною основою с. Нова Дофінівка Лиманського р-ну).

Уже на етапі вибору і характеристики українських говірок новішої формації півдня Одещини як об'єкта (а також у подальшому процесі дослідження), перед лінгвістом постає питання, чому ці новожитні говірки раніше не ставали об'єктом традиційної діалектології? У працях діалектологів знаходимо відповідь, мовляв, «діалектотворчий процес в них ще не завершений» (*Дроздовський, 1962*). Насправді ж діалектотворчий процес – явище перманентне, яке триває постійно в усіх говірках та в усіх фазах їхнього становлення, розвитку, і навіть у фазі деструкції. Тоді що відлякувало дослідників від цього важливого і цікавого об'єкта? Ймовірно, це складність їхнього вивчення. Це такі ж самі труднощі, як і ті, що виникають під час опису і картографування новожитних говірок загалом, тільки в ще більшій концентрації. Їхня причина – значний вплив на лінгвальне буття і стрімку динаміку ідіомів соціолінгвальних чинників побутування і розвитку цих говірок, що вимагає від науковців-філологів залучення соціолінгвістичних дослідницьких процедур в діалектологічні студії, а до цього, очевидно, українська діалектологія ХХ ст. ще не була готова.

Проаналізуємо докладніше українські говірки новішої формації як об'єкт лінгвістики. Побутуючи на півдні Одещини, вони є окремим типом новожитних говірок української мови, вирізняючись з-поміж інших власне діалектними та екстралінгвальними ознаками. На відміну від більшості говірок, що становлять основу південнобессарабського українського діалектного масиву, функціонуючи в ареалі понад 200 р., ці мікросистеми сформовані значно пізніше – їм 78-60 і менше років.

Вивчення переселенських говірок становить наукову проблему діалектології, оскільки вони об'єктивно складні у лінгвістичному, соціолінгвістичному, генетичному, динамічному і просторовому плані. Важливим чинником формування усіх новожитних говірок є інтерференція, змішування різних генетичних рис (діалектів однієї мови і різних мов) і це змішування детермінує характер як окремих говірок (напр., мішаних, редукативних мікросистем), так і цілих ареалів побутування переселенських говірок, яким притаманна мозаїчність говірок різної генези і динамічного типу, зокрема й мішаних, черезсмужність діалектного простору.

Врахування значної поширеності новожитних діалектів (ареал їхнього побутування – більша частина південно-східного наріччя української мови, зокрема говірки слобожанські та степові, а також окремі діалекти південно-західного наріччя) суттєво ускладнює завдання картографування діалектного українського простору. Відомо, що мовознавці-україністи, ставлячи завдання укладання «Атласу української мови» (АУМ), планували 4 томи цієї праці, натомість результати обстеження переселенського діалектного простору засвідчили недостатність протиставних, ареально релевантних даних, що дозволили б визначити ізоглоси, зокрема ті, які сходилися б у пасма, проаналізувати їхню конфігурацію, лінгвістично обґрунтовано визначивши межі груп говірок та інших одиниць діалектного членування і, таким

чином, відбити на картах реальний діалектний поділ території побутування переселенських говірок, тому було видано тільки 3 томи. У зв'язку з цим завдання картографування новожитніх діалектів української мови фактично було «передоручено» атласам регіональним, а національний атлас не вирішив проблеми їхньої характеристики і класифікації, залишивши «умовність» і «приблизність» як визначення одиниць членування новожитнього простору, так і їхніх меж. Але укладачі АУМ проаналізували, чому так сталося, таким чином, фактично давши настанови для укладачів регіональних атласів і регіональних досліджень загалом. На їхню думку, з метою ефективного картографування переселенського простору необхідно, по-перше, якісно дослідити ареал їхнього побутування з використанням описового методу задля виявлення нових ареально релевантних діалектних рис, тих, які уможливили б протиставлення новожитніх говірок як старожитнім, давнім, так і іншим переселенським, а по-друге, створити і використати питальник, в який ці ареально релевантні діалектні риси були б закладені. Проте з метою зіставності даних у національному атласі питальник вирішили залишити старий, орієнтований на старожитній ареал.

З-поміж труднощів опису та картографування новожитніх говірок були і є об'єктивні, які не можна або важче усунути корекцією підходів і дослідницьких процедур. Ідеться, насамперед, про соціолінгвальну складність новожитніх ареалів, пов'язану, зокрема, із ситуацією мовного контакту, індивідуальним і соціальним полілінгвізмом і полідіалектністю, мовною поведінкою діалектоносіїв у таких умовах, на яку в ХХ ст. ще не була налаштована ні діалектологія, ні соціолінгвістика, та й лінгвістика загалом. Стосовно останнього У. Вайнрайх слушно зауважив, що полілінгвізм становить собою явище не тільки значуще, а й доволі поширене і звичайне, проте у лінгвістиці заведено розглядати саме одномовність як правило, а полімовність як щось виняткове, і для такого «надзвичайно ідеалізованого погляду» є низка причин. Перша з них – спокуса екстраполювати досвід окремих європейських і американських держав, що упродовж нетривалого періоду історії наближалися, із відносним успіхом, до свідомої мети – до повної стандартизації мови як символу та знаряддя свого національного буття. Іншою причиною є те, що структурна лінгвістика на ранніх етапах свого розвитку потребувала припущення синхронності і якісної однорідності мовних текстів як об'єктів опису. Проте ані культурно-географічні перегородки, ані тимчасові методологічні настанови, зумовлені незрілістю науки, не повинні закривати від нас реального факту, що мільйони людей, можливо більшість, протягом свого життя опановують певною мірою дві чи кілька мовних систем і вміють їх використовувати залежно від комунікативної ситуації (Вайнрайх, 1972). На нашу думку, ця проблема все ж частково може бути вирішена у разі усвідомлення сучасним мовознавством реальної типовості полілінгвізму, прийняття цієї тези як аксіоми, що зумовить поступове виведення вивчення полімовних ареалів з-під «опіки» лише соціолінгвістики і як наслідок – інтеграцію лінгвістичних методів, зокрема діалектологічних та соціолінгвістичних.

Другим об'єктивним фактором, що спричиняв і досі спричиняє труднощі опису та картографування переселенських говірок, особливо новішої формації, є характер їхнього вияву у просторі й часі. Череззмужність та мозаїчність цих говірок не дозволяють доступно і несуперечливо проілюструвати їхній ареальний розподіл, а в процесі картографування суттєво ускладнюють застосування ізоглос та аналіз атомарних карт. Стрімкість динаміки цих говірок у часі, що зумовлена ситуацією інтенсивного та полікомпонентного мовного / діалектного контакту, просторовими

параметрами побутування говірок і мовних контактів, робить їх складним діалектологічним об'єктом. І утрадиційнена інтеграція діалектології з порівняльно-історичним мовознавством не вирішує цієї складності, оскільки класичний порівняльно-історичний метод спрямований насамперед у минуле, на реконструкцію, блокуючи свій потенціал щодо аналізу сучасних динамічних процесів, прогнозування розвитку мови.

Таким чином, говірки новішої формації як різновид переселенських діалектних мікросистем, окрім пізнішого формування говірок, вирізняються ще й складнішим генетичним, динамічним і соціолінгвальним характером, специфікою розташування у просторі. Найголовніше, чому діалектологи обходили увагою ці говірки, це стан у них діалектотворчого процесу. В. П. Дроздовський констатував, що в 60-х рр. ХХ ст. (під час дослідження ним ареалу Бессарабського Надмор'я) в Арцизькому р-ні було чимало українських говірок, зокрема тих, що функціонують у колишніх німецьких поселеннях. Але, незважаючи на географічне входження цих говірок до ареалу обстеження, вчений обійшов їх увагою, бо, мовляв, «діалектотворчий процес в них триває і досі» (Дроздовський, 1962). Важко погодитися з таким твердженням, оскільки, як ми вже відзначили, діалектотворчий процес «триває» в усіх говірках. Тоді чому ж він все ж відмовився від вивчення цих мікросистем? На нашу думку, тому, що ці говірки перебували у такій стадії розвитку, на яку тогочасні діалектологічні методи не були налаштовані зовсім, але яку пройшли усі переселенські говірки. Саме через відзначену стадію розвитку діалектних мікросистем і важливо вивчити говірки новішої формації, їх дослідження дозволило б зрозуміти діалектологічний характер усіх переселенських говірок, закономірності їхнього розвитку. Що ж це за стадія розвитку говірок? На нашу думку, це та фаза, коли говірки (у звичному їй розумінні) ще немає, а існують окремі, генетично не завжди однорідні ідіолекти мовців певного населеного пункту, яких до того ж часто характеризує полілінгвізм і полідіалектність. Неоднорідність ідіолектів таких селищ може стосуватися різних ланок соціуму, що створюють комунікативне середовище (сім'я, робітничого колективу, шкільного класу тощо), а особливо – різних поколінь, вікових груп мовців. Навіть у межах однієї родини подружжя нерідко є представниками різних генетичних діалектних типів однієї мови, чи навіть носіями різних мов. Тут можуть бути різні моделі, і з багатьма з них ми стикалися під час діалектологічного дослідження. Скажімо, мати може бути носієм генетично лемківського діалекту, а батько – середньополіського, тоді носієм якого діалекту буде їхня дитина? Ймовірно, вона обере материну чи батькову мовну модель, а можливо, модель домінантного чи престижнішого у локальному соціумі ідіому (українська літературна мова, російськомовне койне, болгарська чи румунська говірка, південнобессарабський діалектний тип української мови тощо). Залежно від соціолінгвальних чинників ця дитина може обирати різні моделі мовної поведінки, які можуть змінюватися упродовж її життя. Наприклад, може бути, що дитина використовуватиме декілька ідіомів, перемикаючи коди залежно від комунікативної ситуації, а потім, із віком, обрати лише якийсь один код і не перемикатися більше. Зрозуміло, що динаміка новостворюваної говірки, її генетичний і динамічний характер, загалом існування залежатиме від мовної еволюції усіх мовців аналізованого локального соціуму.

Лінгвіст-дослідник, опинившись в такому локальному мовному середовищі, констатує факт побутування, і часто навіть домінування, української мови; бачачи унікальність лінгвального феномену, він відчуває необхідність описати, вивчити його,

проте назвати таку форму функціонування української мови легкою для діалектологічного дослідження, звісно, не можна. Труднощі виникають вже на етапі визначення термінів на позначення об'єкта (говірка чи не говірка, а тоді що?), на позначення моделі змішування ідіомів і ставлення мовців до норм (суржик, просторіччя), актуалізуються й проблеми вивчення ідіолекту, цінності індивідуальної мовної поведінки (її соціальних і комунікативних чинників) як складника мовної еволюції особистості, а його, своєю чергою, як чинника розвитку говірки. Все це уповноважує на перегляд, зміну усталених дослідницьких процедур діалектології, які й не дозволяли досі мовознавцям зосередити увагу на такому цікавому об'єкті, як говірки новішої формації.

Виділивши уперше говірки новішої формації як окремий тип, ми звернули увагу насамперед на мікроареал говірок Арцизького р-ну Одеської обл., оскільки саме вони, не зважаючи на українськомовність їх носіїв, не стали об'єктом вивчення деяких попередників і саме вони вирізняються з-поміж інших південнобессарабських багатьма діалектними рисами (зберігши, з одного боку, генетичні західнополіські і закарпатські ознаки, а з іншого, не прийнявши інтегративних рис південнобессарабських говірок), інтенсивною динамікою, своєрідними соціолінгвальними умовами побутування, типом населених пунктів, куди переселилися мовці (колишні німецькі селища), характером ареального розподілу (відносна компактність розташування, що утворює майже суцільний мікроареал). Проте, якщо брати за основу класифікації такий чинник, як час формування говірок (екстралінгвальний, але релевантний для класифікації переселенських говірок чинник), то діалектні мікросистеми Арцизького р-ну є лише одним з різновидів говірок новішої формації півдня Одещини.

Поглянувши на новому етапі місце українських говірок новішої формації серед інших південнобессарабських, степових говірок та українських діалектів загалом, провівши повторне наукове дослідження (проаналізувавши історію вивчення говірок такого типу та критично переоцінивши методологію їх вивчення, провівши експедиції у населені пункти і проаналізувавши зібраний діалектний матеріал різних рівнів мовної структури українських говірок новішої формації), дійшли висновку, що їхня класифікація може мати дещо інший (порівняно з викладеним у нашій монографії 2015 р.) вигляд. Через те, що діалектотворчий процес в аналізованих говірках ще не призвів до витворення суцільних діалектних мікромасивів, іноді навіть говірки як такої у звичному для діалектології розумінні (як комунікативної системи, обмеженої одним, рідше – кількома близько розташованими населеними пунктами) немає, комунікативні ж системи відповідних населених пунктів мають подекуди вигляд конгломерату, сукупностей різнодіалектних мовців із дуже динамічною мовною поведінкою, і цей процес зазнає впливу багатьох екстралінгвальних, соціолінгвальних і власне діалектних чинників, слід визнати, що однорівнева класифікація досліджуваних говірок, яка об'єднує декілька підстав поділу, буде непереконливою і є загалом малоймовірною. Натомість поділ говірок за різними критеріями, багаторівнева їх класифікація буде переконливішою.

Обов'язковими умовами існування комунікативної системи, що залишає відбиток на ній у різні періоди її розвитку, є *простір і час*. Часовий параметр буття говірок новішої формації характеризує інтенсивна мінливість, яка має зумовленість та залежність від багатокomпонентних мовних і діалектних контактів, а також просторового розподілу говірок у новому ареалі їхнього побутування. Просторовий вимір буття ідіомів визначає інтенсивність і кількість чинників впливу на них, а отже,

і їхню динаміку в часі. В ареалі представлене *компактне* (в Арцизькому р-ні) і *дисперсне* (напр., у Білгород-Дністровському р-ні) розташування говірок новішої формації. Перше сприяє загалом збереженню мовних і діалектних ознак, друге – переважно редукації, але це залежить від мовного та діалектного оточення.

В основу класифікації переселенських говірок, принаймні доти, доки вони не досягли стадії витворення відносно рівного діалектного масиву і початку формування на цій основі нового діалектного членування, на нашу думку, мають бути покладені їхні *генетичні* та *динамічні* ознаки.

За *генетичними* ознаками у говірках новішої формації ареалу представлені різноманітні, майже усі, українські діалекти (подільський, закарпатський, бойківський, гуцульський, лемківський, надсянський тощо) усіх наріч, які ідентифікуються на рівні індивідуальних мовних ознак діалектоносіїв. У різних селищах, де наявні українські говірки новішої формації, і досі є люди (переважно вже старшого віку), що говорять цими діалектами. Проте не всюди й не всі материнські діалекти зберігаються однаковою мірою. Їхнє збереження залежить від перебігу процесу формування говірки, особливостей переселення мовців (добровільне / примусове, організоване / стихійне, компактне / дисперсне тощо), тобто від динамічного типу говірки, що формується (див. наступний критерій поділу). Серед збережених у південнобессарабських українських говірках новішої формації генетичних складників виявлено *західнополіський* (Веселий Кут, Мирнопілля, Новоселівка, Вишняки, Пряmobалка Арцизького р-ну), *закарпатський* (Пряmobалка та Мирнопілля – куток «Банацани» Арцизького р-ну), *південнобессарабський* (Маразліївка, Базар'янка Татарбунарського р-ну, Світлодолинське, Розівка, Благодатне Саратського р-ну, Долинівка, Шабо Білгород-Дністровського р-ну, Помазани Кілійського р-ну), *буковинсько-подільський* (Надежда Саратського р-ну, Плачинда Тарутинського р-ну). Менш збережені, охоплюють менше діалектоносіїв або зазнають редукації такі діалектні генетичні типи: *надсянський* – Весела Долина Тарутинського р-ну та *східнополіський* – Семенівка Білгород-Дністровського р-ну, Плоцьк Арцизького р-ну. З-поміж цих типів протиставляються інвазійні (напр., закарпатський, східнополіський тощо) та аборигенні, сформовані в ареалі (південнобессарабський), або вже наявні в МДД на момент формування говірок новішої формації (буковинсько-подільський) та утворені внаслідок внутрішньоареального переселення мовців.

За *динамічним* типом є два різновиди говірок новішої формації: *стійкі* та *редуктивні*. Беручи до уваги специфіку аналізованих говірок, віднесення їх до того чи того типу певною мірою *умовне* і радше *відображає мінливу динамічну тенденцію*. Виходячи з лінгвальної та діалектної неоднорідності південнобессарабського ареалу, *стійкість / редуктивність* говірок може стосуватися як їхньої *мовної*, так і *діалектної належності*: стійкі говірки, що зберігають материнські мовні ознаки (напр., Софіївка Білгород-Дністровського р-ну), стійкі говірки, що зберігають материнські діалектні ознаки (напр., Новоселівка Арцизького р-ну), редуктивні щодо материнських діалектних рис говірки (напр., стійка у плані збереження материнських мовних рис Софіївка Білгород-Дністровського р-ну), редуктивні щодо материнських мовних рис говірки (напр., Надєждівка Арцизького р-ну). За нашими спостереженнями, якщо говірка є стійкою щодо материнських діалектних рис, то вона зазвичай зберігає й мовні риси, якщо ж вона редуктивна щодо материнських мовних рис, то вона така ж і щодо діалектних.

Під час визначення динамічного типу новоформованої говірки, знов актуалізуються локальні соціолінгвальні умови її функціонування (кількість мов та діалектів, наявних у населеному пункті). Зрозуміло, що полімовність селища – чинник, що сприяє кваліфікації говірки новішої формації як редуکتивної (це стосується більшості містечок і смт регіону: м. Арциз, смт Тарутине, смт Березине, смт Сарата, смт Бородіно), проте є випадки, коли в межах селища контактують різні мови і діалекти, натомість стан збереження ідіомів свідчить про їхню стійкість (напр., збереження закарпатського материнського діалекту в говірці полімовного і полідіалектного с. Прямобалка Арцизького р-ну) і така стійкість може бути досить тривалою у часі (напр., в ареалі збереглася українська говірка основної формації із слобожанською материнською основою, не зважаючи на її вже понад 200-річний контакт із російською говіркою в межах одного села – Олександрівки Тарутинського р-ну).

Поєднання генетичного і динамічного критеріїв уможливило виділення типів говірок як найбільш представлених моделей, що яскраво, концентровано репрезентуватимуть вияв диференційованих відзначеними критеріями ознак. Тут протиставляються насамперед: а) відносно *стійкі* говірки, із *збереженням генетичних діалектних типів*, б) *стійкі* щодо мовних рис говірки, що розвиваються *за моделлю різнодіалектного змішування* (вони можуть бути диференційовані на наступному рівні поділу за характером збереження / редукції в них різних діалектних складників, чи домінування в них рис певного наріччя), в) редуکتивні за мовними та діалектними рисами говірки (Надеждівка, Долинівка Арцизького р-ну, Лужанка, Малоярославець Перший Тарутинського р-ну).

Західнополіський діалект, який вплинув на формування усього діалектного масиву говірок новішої формації Арцизького р-ну, присутній як домінуючий складник у більшості українських говірок цього адміністративного утворення (сс. Новоселівка, Веселий Кут, Мирнопілля, Вишняки), але стан збереження материнської генетичної домінанти, перебіг діалектотворчого процесу в діалектних мікросистемах дозволяє наразі визначати стан формування як потенційно *моногенних щодо цього діалекту* лише говірок сс. Мирнопілля та Новоселівка. Щодо збереження материнського закарпатського діалекту, про тенденцію формування моногенності можна говорити тільки в одній (але домінуючій) із говірок полідіалектного і полімовного с. Прямобалка Арцизького р-ну.

Окремим генетико-динамічним типом є *мішані* говірки новішої формації. Вони формуються шляхом змішування діалектів у межах однієї мови або а) у рівних пропорціях, або б) із домінуванням рис певного наріччя. Таке протиставлення умовне і відображає радше мінливі тенденції динаміки у часі, але в МДД все ж поширеніше певне *домінування діалектних рис південно-західного наріччя*, а також *західних (західнополіських) говірок північного наріччя*, напр., у сс. Теплиця Арцизького р-ну та Софіївка Білгород-Дністровського р-ну. Таке домінування певною мірою наявне й в інших говірках: тих, де ми відчули перевагу окремих інвазійних діалектних типів, зокрема західнополіського, із динамікою говірок у напрямку мішаності, напр., у сс. Веселий Кут, Прямобалка Арцизького р-ну (говірка українців не із Закарпаття), та власне мішаних із присутністю як інвазійних (Нове Тарутине Тарутинського р-ну, Романівка Білгород-Дністровського р-ну), так і аборигенних складників, зокрема буковинсько-подільського (Плачинда Тарутинського р-ну, Надежда Саратського р-ну, Райлянка Татарбунарського р-ну) та середньонадніпрянського (Царичанка), оскільки, як відомо, останній материнський діалект має перехідний характер між

південно-східним і південно-західним наріччями. Рис південно-західного наріччя чимало й у говірках новішої формації із домінуванням аборигенного і материнського для них південнобессарабського діалектного типу (сс. Маразліївка, Розівка, Світлодолинське, Базар'янка, Благодатне, Долинівка, Шабо, Помазани), бо сам цей тип був визначений в середині ХХ ст. В. П. Дроздовським та А. М. Мукан як «перехідний» від південно-східного до південно-західного «на південно-східній діалектній основі» (Дроздовський, 1962; Мукан, 1960: 60). Таким чином, говірки новішої формації не порушують загальних тенденцій розвитку південнобессарабського ареалу побутування української мови.

Динаміку українських говірок МДД новішої формації слід розглядати в аспекті діалектичної єдності двох протилежних тенденцій розвитку будь-яких ідіомів (формування, з одного боку, суцільного діалектного масиву, а з іншого, нових мовних відмінностей). Каталізатором цих процесів є мовний контакт і зміни у просторовому розташуванні ідіомів. Важливим чинником динаміки говірок є тенденція до витворення суцільного діалектного масиву, що знаходить вияв у явищах змішування діалектів і редукції відповідних генетичних типів говірок. Виразними носіями тенденції збереження материнських рис новожитніми говірками стають ідіоми з генетико-динамічними характеристиками моногенності і стійкості. У ситуації, коли потенційно стійкі говірки з відмінними діалектними рисами зустрічаються у мовному контакті, то вони можуть: а) бути поглиненими аборигенним ареалом (редукція інвазійного типу) чи іншим інвазійним контактним, б) асимілювати аборигенне оточення (редукція аборигенного типу) чи інші контактні типи, в) обидві контактні діалектні системи можуть зберігати стійкість, г) на основі контактних ідіомів може почати формуватися новий ідіом.

На аналізовані говірки діє процес поглинання їхніх власних материнських діалектних елементів новими під впливом нових умов побутування діалектних мікросистем (південнобессарабський діалект і полімовність). Об'єктом такого асимілятивного процесу стають усі діалектні типи української мови ареалу, але його можна простежити й на прикладі тих генетичних типів, що і дотепер демонструють стійкість. Збереження стійкості ідіомів упродовж відносно тривалого часу створює сприятливі умови для трансформації генетичних діалектних рис, витворення у говірках мовних інновацій.

Якщо власне процес формування діалектних інновацій – нових, відсутніх у материнських (і аборигенних, якщо такі є) діалектах мовних явищ – стосується більшою мірою українських говірок МДД основної формації, то в говірках новішої формації більшою мірою спостережена трансформація діалектних рис, зумовлена контактом з аборигенними говірками.

Аби краще зрозуміти цей процес, варто згадати спостереження діалектологів над українськими південнобессарабськими говірками типового різновиду (основної формації), зроблені у 60-ті рр. ХХ ст. Тоді вже сформувалися поширені й тепер специфічні мовні та субетнічні самооцінки місцевих українськомовних мешканців як *не українців, хахлів*. Останній мікроетнонім в ареалі не є образливим екзоетнонімом (як у багатьох інших старожитніх регіонах України), а є емоційно нейтральним ендоетнонімом (самоназвою). Напр., А. М. Мукан наводить такі цитати з мовлення діалектоносіїв: *ми не^u укра'їїнці / ми хах'ли / ми не^u кажи^eмо ко^vгут / а^u н'іві^eн* (с. Десантне Кілійського р-ну); *у нас хах'л'ац'кий розго'вор / і не^e рус'кий і не^e ук'райінс'кий / не^u розбе^uреш // го'вор'ат' по^u рад'ів'і по-ук'райінс'кі^u і ни пон'імай^u* (с. Броска Ізмаїльського р-ну); *у^u Камі^eно-По'дол'с'к'і гу'берн'ійі су'с'ім и'наче*

разго'вар'уйут' // от у нас по-хах'л'ац'кіи' с'вита / а у їх чига'їйна // во'ни 'кажут' почи'кай / потри'май / це поди'р'жи / а почи'кай / обож'ди (с. Саф'яни Ізмаїльського р-ну) (Мукан, 1960: 19). В. П. Логвин продемонструвала прикладами з діалектного мовлення самооцінку носіїв мішаних діалектних мікросистем Білгород-Дністровського р-ну (сс. Монаші, Стара Царичанка, Черкеси) у світлі контактів з моногенною говіркою з південно-західною (буковинсько-подільською) діалектною основою с. Райлянка, які «...вважають, що вони не справжні українці, а українцями вони називають жителів села Райлянка: *йа'к'і ми окра'їнц'і / ми хах'ли / окра'їнц'і це рай'ки / йа'к'бе ми окра'їнц'і / то ми гово'рили б так йа'к рай'ки / ку'гут, 'вуйко, 'майста'р'ішчий, най жи'ве, май пот'рима'ю / а ми ни 'кажим так*» (Логвин, 1959: 12). Ми доповнили таку інформацію, зафіксувавши доволі поширену в ареалі оцінку нових переселенців (насамперед із Західної України, а також деяких інших старожитніх її регіонів та носіїв літературного стандарту) як *алешників*, бо місцеві (бессарабські) українці не вживають протиставного сполучника *але*, а лише *но, ну, та*. Етнонім *алешники* утворений моделлю, схожою з моделлю творення етнонімів *лемки* (бо кажуть *лем*), *бойки* (бо кажуть *бойе*). У такому контексті стає зрозумілим, чому багато мовних рис діалектоносіїв ідіомів новішої формації, зокрема тих, що збігаються з літературним стандартом і часто не релевантних у материнському ареалі, крізь призму мовних контактів МДД стають ареально релевантними діалектними рисами. Тобто, лексеми та форми типу *'вуйко, ку'гут, 'файно, най жи'їе, 'майста'р'ішчий*, які маркують різні південно-західні українські діалекти, і факти, що збігаються з літературною моделлю, типу *ко'лод'аз', почи'кай, потри'май, а'ле* та ін., сприймаються місцевими українцями як не рідні, як кажуть діалектоносії типових говірок ареалу *за'вез'ан'і*, тому вони й стають *новими ареально релевантними діалектними рисами*.

Таким чином, українські говірки МДД новішої формації чинять опір процесу формування суцільного діалектного простору ареалу. Вони й досі відрізняються за мовними рисами та домінуючими діалектними типами від типових говірок основної формації, проте і їхні власні, дещо відмінні від ідіомів основної формації південнобессарабського типу, тенденції розвитку не порушують загальних тенденцій динаміки українських говірок ареалу МДД.

Резюмуючи відзначимо, що процес поповнення південнобессарабського територіального різновиду української мови новими діалектними типами триває і досі. Так, події на Донбасі спричинили появу в Білгород-Дністровському р-ні (сміт Сергіївка) тимчасових переселенців – представників слобожанського і східностепового діалекту української мови. Показово, що на тлі порівняно низької соціальної оцінки своїх діалектів носіями південно-східного наріччя загалом (на противагу шанобливому ставленню до власних діалектів носіїв південно-західного наріччя), у ситуації контакту з українськими південнобессарабськими говірками основної формації, носії слобожанського діалекту оцінюють власне мовлення як «більш правильне, українське». Сподіваючись на повернення вимушених переселенців нової хвилі на рідні землі, відновлення відповідних материнських ареалів, не виключаємо, що й ці діалекти залишать відбиток на мовній палітрі МДД.

Отже, українські говірки новішої формації МДД – окремих складних об'єкт лінгвістичних досліджень. Вивчення його пов'язане з вирішенням інших складних питань українського мовознавства: що таке просторіччя?, як аналізувати мову міст і містечок?, що таке суржик?, як вивчати ці явища та ідіоми? Вивчати їх (українські говірки новішої формації) треба у межах діалектології (бо це передусім діалекти),

історії мови (бо вони демонструють стрімку динаміку в часі) чи соціолінгвістики (оскільки їх буття зумовлене полілінгвізмом, мовним контактом, складною соціолінгвальною ситуацією, перемиканням кодів тощо), чи треба йти шляхом інтеграції, поєднання дослідницьких процедур. Усі ці проблеми необхідно розв'язувати і розв'язання це пов'язане з оновленням методів і підходів, переглядом традицій, подоланням деяких застарілих шаблонів мовознавства, що конче необхідно для української науки і держави загалом.

***

Атлас української мови. В 3 т. Т. 3. Слобожанщина, Донеччина і суміжні землі. Київ, 2001. Т. 3. 266 с.

Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. Київ, 1991. 231 с.

Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. *Новое в лингвистике. Языковые контакты*. Москва. 1972. Вып. 6. С. 25–60.

Гриценко П. Е. Генезис и семантическая структура сельскохозяйственной лексики украинских западнестепных говоров : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук : 10.02.02. Киев, 1980. 27 с.

Делюсто М. С. Граматика говірки у світлі тексту : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Національний педагогічний університетім. М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 235 с.

Дроздовський В. П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області) : дис. ... канд. філол. наук : 661 / Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1962. 473 с.

Заворотна Т. П. Лексика українських наддунайських говірок : дис. ... канд. філол. наук : 661 / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1967. 333 с.

Колесников А. О. Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю. Ізмаїл, 2016. 168 с.

Колесников А. О. Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл, 2015. 676 с.

Колесников А. О. Морфологія українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2015. 38 с.

Колесников А. О. Українські редуکتивні говірки Одещини: стан, проблеми і перспективи дослідження. *Мовознавчий вісник*. 2019. Вип. 26. С. 68–73.

Логвин В. П. Особливості вимови голосних у говірках нижнього правобережного Подністров'я. *Наукові записки Одеського педінституту*. 1959. Т. XXIII. С. 12–25.

Мельничук О. С. Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимського р-ну Одеської обл.). *Діалектологічний бюлетень*. 1951. Вип. III. С. 44–68.

Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології. Одеса, 1962. 126 с.

Муқан А. М. Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості : дис. ... канд. філол. наук : 661 / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ, 1960. 291 с.

Словник українських говорів Одещини / гол. редактор О. І. Бондар. Одеса, 2011. 223 с.